

LIBERTYNIZM (franc. libertin, od łac. libertinus – wyzwolony, libertas – wolność, swoboda, niezależność, liber – wolny) – zespół zjawisk o charakterze filozoficznym, światopoglądowym, obyczajowym i literackim, który przyczyniał się do uwolnienia myśli (i nauki) i obyczaju spod wpływu tradycji i wiary chrześcijańskiej, autorytetu oraz jakiegokolwiek dogmatyzmu we wszelkich dziedzinach życia, występujący w kulturze europejskiej od drugiej poł. XVI do początku XIX w.

Antychrześcijański i antykościelny rys l. odróżnia go od zjawisk podobnych występujących w kulturze już od starożytności: wolnomyślicielstwa, ateizmu, materializmu. L. przyczynił się do przemian charakteru kultury europejskiej w XIX w. (ateizm, antyklerykalizm) i XX w. (laicyzm, konsumpcjonizm, permissywizm moralny). L. rozwijał się w różnych krajach Europy; jego wpływ na Półwyspie Iberyjskim i w krajach germańskich był mniejszy niż we Francji, Szwajcarii czy Niderlandach.

Termin „libertynizm” ukształtował się pod wpływem tradycji franc. (libertinage – rozwiązłość; libertin – bezbożny, esprit fort) i miał sens pejoratywny: oznaczał niedowiarstwo, hultajstwo, amoralność. Jako postawa intelektualna i moralna l. jest trudny do jednoznacznego zdefiniowania; definicje tworzone przez samych libertynów oraz ich przeciwników w różnych okresach akcentują często przeciwstawne cechy (M. Mersenne, P. Bayle, Wolter; w Polsce: B. Chmielowski, I. Krasicki, S. Konarski). Trudności ze zdefiniowaniem wiążą się z mnogością przejawów l., z zastosowaniem idei l. w różnych dziedzinach życia (nauce, sztuce, polityce, literaturze, moralności), ze stopniem uświadomienia sobie treści i znaczenia l. (l. całkowicie świadomy i wykorzystywany w określonych celach oraz l. bezwiedny).

We współczesnych badaniach naukowych terminowi „libertynizm” nadaje się szerokie znaczenie, jako ogólną postawę intelektualną i obyczajową występującą w XVI–XIX w., zmierzającą do uwolnienia się spod wpływu tradycji chrześcijańskiej i w ogóle jakiegokolwiek religii (stąd najpierw głoszony deizm, a dopiero później ateizm). Wśród charakterystycznych cech l. wymienia się: nieograniczoną wiarę w możliwości rozumu ludzkiego i nauki empirycznej, ale jednocześnie sceptycyzm w kwestii możliwości dotarcia do wiedzy pewnej i niepowątpiewalnej (wpływ M. E. de Montaigne’a) oraz niechęć do bezkrytycznego przyjmowania autorytetów (nawet największych), akcentowanie wolności indywidualnej w sferze obyczajowej, tolerancję, walkę

z przejawami pruderii i przesądu, antyklerykalizm, krytykę tradycji biblijnej, skłonność do poglądów i wypowiedzi skrajnych – niekiedy obraźliwych, a nawet bluźnierczych, niewiarę w cuda, propagowanie zastąpienia moralności chrześcijańskiej „wyższymi pobudkami moralnymi”. L. kojarzono zawsze ze swobodą obyczajową, erotyzacją obyczajowości, rozwiązłością.

L. miał zawsze zdecydowanych krytyków, którzy nie negując autonomii rozumu czy wolności w sferze woli, głosili konieczność poddania ich nadrzędnym normom i celom i wskazywali na zgubne skutki praktyczne l. Głównym krytykiem l. był Kościół katolicki oraz monarchie oświecone. Gwałtowność sporów pomiędzy l. i jego przeciwnikami była duża i przybierała ostre formy, a wzajemne oceny były zwykle przesadzone.

DZIEJE LIBERTYNIZMU. L. ma liczne antecedencje historyczne i doktrynalne w starożytności, średniowieczu i renesansie. Najważniejsze z nich to nawiązanie (erudycyjne i – pomimo stronniczości – bardzo źródłowe) do filozofów starożytnych, głównie do poglądów Lukrecjusza i Epikura, ale również do Diogenesa Laertiosa, Diodora Sycylijskiego, Sekstusa Empiryka, Seneki, Cyncerona. Bliższe źródła inspiracji znaleźć można w myśli późnośredniowiecznej i renesansowej. W średniowieczu jako libertyńskie uznawano poglądy odbiegające od standardów chrześcijańskich (od ortodoksji) w sferze intelektualnej i obyczajowej. Libertynami określano też zwolenników nominalizmu Wilhelma Ockhama, podważających np. obiektywność ogólnych pojęć moralnych (sprawiedliwość, dobro, grzech). Prócz nominalizmu poważną siłą inspirującą (zwł. wśród Włochów, gdzie l. miał swój początek) był materializm i awerroistyczny arystotelizm w Padwie (Marsyliusz, P. Pomponazzi, C. Cremonini), renesansowy naturalizm (G. Cardano, G. Bruno, Th. Campanella), machiavellizm w Wenecji, twórczość literacka (G. F. Biondi, G. Brusoni, P. Aretino, G. Boccaccio).

Uzasadniając l., wybierano dość jednostronnie z pism autorów starożytnych czy renesansowych te argumentacje, które akcentowały polityczną interpretację sacrum, w myśl której religia to system norm i wierzeń pozwalający utrzymać jedność społeczno-polityczną. Nadawano więc religii funkcje czysto historyczne i świeckie. Libertynami określano później członków sekt kalwińskich w Niderlandach (J. Kalwin w swych pismach wymienia ruch l.) i we Włoszech. Można to uznać za początek ruchu libertyńskiego w sensie ścisłym, gdyż głównie z inspiracji kalwinów wszczynane były powstania i

wojny religijne we Francji, Niderlandach, Anglii i Szkocji. Ruch kalwiński, przez swą agresywność, był poważnym źródłem ówczesnego antyklerykalizmu, choć edykt nantejski (1598) zapewniał kalwinom znaczną swobodę wyznania (religię katolicką uznawał jednak za panującą). Szczególne znaczenie dla idei libertyńskich w wymiarze praktycznym miała kalwińska teza, że Bóg jako stwórca świata jest też twórcą grzechu. W myśl tego poglądu wnioskowano, że wierząc mocno w Boga, można robić, co się chce, ponieważ zło jest również przez Boga zaplanowane. Kalwinizm stał się też źródłem walk czysto religijnych (kalwinami byli franc. hugenoci, szkoccy prezbiterianie i ang. purytanie).

L. erudycyjny. W pierwszej poł. XVII w. główny nurt ruchu l. przeniósł się z Włoch do Francji, gdzie po wpływie wł. naturalizmu rozwinął się w kręgach bardziej oświeconych i o ustabilizowanej pozycji społecznej w formie tzw. l. erudycyjnego (*libertinage érudit*). W tym okresie l. nie miał tak pejoratywnego znaczenia jak wcześniej i później, miał też spore osiągnięcia w dziedzinie literatury. Wówczas to spopularyzowano (znany wcześniej) słynny poemat filozoficzny Lukrecjusza *De rerum natura*, będący pochwałą materialistycznej filozofii Epikura, która stała się drugim głównym źródłem inspiracji dla l.; miał on w samym tylko XVII w. 3 pełne wyd. francuskojęzyczne i co najmniej 9 łac. Stał się „biblią libertynizmu”, był powszechnie dostępny. Poemat uważany był powszechnie za dzieło najwyższych lotów, choć w swej treści głęboko pesymistyczny.

Filozofia Epikura znana była w wersji P. Gassendiego, który podkreślał prawość epikurejskiego stylu życia i etyki hedonistycznej. Choć Gassendi był wrogiem filozofii arystotelesowsko-scholastycznej, umiał godzić materializm i hedonizm starożytnych z nauką Kościoła. Stał się w ruchu libertyńskim postacią pierwszoplanową przez swe prace *De vita et moribus Epicuri* (Ly 1647) i tłum. (z komentarzem) dziesiątej księgi *Żywotów i poglądów słynnych filozofów* Diogenesa Laertiosa (1649). Dowodził, że wielcy komentatorzy Epikura (Cyceron, Plutarch, Galen, ojcowie Kościoła) bezpodstawnie go oczernili, a terminu „*voluptas*” w kontekście nauki Epikura nie należy tłumaczyć jako „rozpusta”, a raczej jako „spokój umysłu”.

Wśród znanych dzieł, jakie wydał l. erudycyjny, znajduje się wiele tekstów filozoficznych; współcześnie wymienia się ich ponad 260, a wciąż

odkrywane są nowe (niegdyś powszechnie znane). Z punktu widzenia badawczego niektóre z nich były wartościowe, inne stronicze.

Istnieje też pokaźna literatura l. o charakterze obyczajowym, poetyckim i in. Już w 1623 F. Garasse opublikował w *La doctrine curieuse des beaux esprits du ce temps* (P 1623) listę ksiąg stanowiących tzw. bibliotekę libertyna, później wielokrotnie poszerzaną. Sporo wiadomości o twórcach l. i ciekawych ocen znajduje się w pracy *L'impie'te des de'istes [...] (P 1624)* ks. M. Mersenne'a – matematyka i powagi naukowej tamtych czasów. Swoistym polihistorem l. tego okresu był P. Bayle, cieszący się uznaniem wśród erudy'tów, uważany za największego publicystę swoich czasów. Był protestantem (kalwinem), tworzył najpierw w Szwajcarii, a później w Holandii, która pod koniec XVII w. stała się „rajem drukarskim”. Twierdził, że ateista nie musi być łajdakiem, podobnie jak erotyzacja obyczajowości w duchu l. nie oznacza rozpusty. W 1697 wydał dzieło *Dictionnaire historique et critique* (I–II, Ro 1697, I–IV, Bas 1741⁶). Słownik, uważany za poważne dzieło z zakresu biografii i filozofii, uwzględnia szeroko tradycję liberytńską, zmierza do obiektywizmu badawczego, choć zabarwiony jest sceptyckimi przekonaniem autora.

Wśród prac o charakterze doktrynalnym (z okresu bezpośrednio poprzedzającego l. erudycyjny) trzeba wymienić P. Charrona *De la sagesse* (Bourdeaus 1601) – książkę posiadającą dziesiątki wyd. i już w 1606 umieszczoną na indeksie ksiąg zakazanych, a znaną powszechnie z odpisów. Dzieło to (nazywane „księgą skandaliczną”) dobrze odzwierciedla liberytński sceptycyzm. Wyrażony jest w niej pogląd, że świat to szkoła nie tyle wiedzy, co poszukiwań; nie można zatem dać się otumanić ani przez rozum dogmatyczny, charakterystyczny dla tradycji scholastycznej, ani domniemanie nie poparte rzetelnymi badaniami empirycznymi. Należy zmierzać do „filozofii wolnej”, której inspiracją jest poznawanie różnych ludów, obyczajów, religii, historii. W tej optyce szczególnego znaczenia nabrały badania kulturowe i podróże badawcze; zwł. te ostatnie skłaniają do sceptycyzmu, nawet relatywizmu, głównie w dziedzinie religii i obyczajów. Przekonują o względności prawd gloszonych przez instytucje ludzkie, nawet religijne.

Poważne miejsce wśród dzieł l. erudycyjnego zajmuje obszerne opracowanie anonimowego autora *Theophrastus redivivus* (F 1659), napisane po łacinie, a będące erudycyjnym kompendium wypisów z literatury – głównie

starożytnej, ale również z autorów średniowiecznych i renesansowych (m.in. Makrobiusza, G. Pico della Mirandoli, N. Machiavellego). Anonimowy autor zebrał poglądy filozofów, których uznał za ateistów (wśród nich: Platon, Epikur, Cyceon, Pliniusz Starszy, Gallen, Arystoteles, Lukrecjusz, Seneka, Lukian, Sekstus Empiryk). Główne przesłanie ideowe dzieła sprowadza się do następujących tez: nie ma żadnego Boga poza Słońcem; świat jest wieczny; religia to pomysł ludzki; należy żyć zgodnie z naturą i dążyć do szczęścia. *Theophrastus redivivus* to pierwsze dzieło myśli nowożytnej o charakterze otwarcie ateistycznym. Przedstawia historię filozofii jako nieustanną walkę rozumu z mitami oraz jako rozwój wolnej myśli ateistycznej i materialistycznej. Podważa zatem powszechnie przyjmowaną tezę, że antyk i filozofia pogańska są przygotowaniem dla chrześcijaństwa. W ujęciu I. są one na wskroś antyreligijne.

Twórcy I. erudycyjnego spopularyzowali i rozwinęli poglądy epikurejskie i założenia etyki hedonistycznej, zarówno w teorii, jak i w obyczajowości. Podkreślali jednak, że nie muszą się one łączyć z rozwiązłością, zwł. erotyczną (Gassendi, Ch. de Saint-Évremond, Bayle) i ekstrawagancjami w sferze obyczajowej. Jednak potęga namiętności jest silniejsza niż moc rozumu i należy się jej poddać.

W ruchu I. zarysowały się od początku dwie linie: naturalistyczna (G. C. Vanini, Théophile de Viau, Cyrano de Bergerac) oraz sceptyczna i bardziej intelektualna, zainspirowana twórczością Gassendiego (F. de La Mothe Le Vayer, G. Patin, G. Naudé).

L. naturalistyczny. Do ważnych pozycji doktrynalnych XVII w. zaliczyć trzeba dzieła Vaniniego, reprezentujące nurt naturalistyczny, bardzo agresywny (nawet bluźnierczy) i materialistyczny. Vanini, autor *Amphitheatrum aeternae providentiae divino-magicum* (Ly 1615), głosił deizm, niepoznawalność pierwszej przyczyny, negował nieśmiertelność duszy ludzkiej, a duchy czyste (anioły) uważał za twory wyobraźni, przeciwstawiał się cnotom chrześcijańskim. W 1619 spalono go na stosie w Tuluzie za bluźniercze wypowiedzi i ateizm, a jego śmierć była długo komentowana zarówno w ruchu libertyńskim (Bayle, Wolter), jak i przez jego przeciwników.

W nurcie naturalistycznym ważne miejsce zajmuje poeta liryczny i czciciel natury Théophile de Viau. Głosił naturalizm panteistyczny i mistyczny, a nie mechanistyczny i naukowy, dominujący w XVII w. Najbardziej

popularnym pisarzem tego nurtu był Cyrano de Bergerac (właśc. Savien de Bergerac), myśliciel polityczny, wszechstronnie wykształcony, o wielkiej fantazji literackiej i niefrasobliwości życiowej. Swój naturalizm opierał na współczesnych mu badaniach naukowych (fizycznych, astronomicznych), a w twórczości literackiej nawiązywał do Th. Campanelli. W 1657 opublikował *Les etats et empires de la lune*, gdzie ustosunkował się do różnych zagadnień naukowych i filozoficznych swoich czasów. Głosił, że świat jest olbrzymią żywą istotą (panteizm), jest zbudowany z wiecznych atomów (wpływ Epikura).

Prekursorami libertyńskich filozofów XVIII-wiecznych byli Ch. de Saint-Évremond, Bayle, B. Le B. de Fontenelle. Rozwinęli oni krytykę historyczną i filozoficzną. W tym okresie wpływ wielkich filozofów XVII w. był już wyraźny (Kartezjusza, Gassendiego, Th. Hobbesa, N. Malebranche'a, B. Spinozy, później J. Locke'a i G. W. Leibniza). W XVIII w. I. – i jego literatura, intensywnie zwalczana (zwł. we Francji za Ludwika XIV i później) – zaznaczył się głównie w życiu literackim (np. słynne powieści markiza de Sade), obyczajowości, erotyzacji życia kulturalnego, upowszechnieniu deizmu, kulcie rozumu, swoistym pozytywizmie (J. Le Rond D'Alembert, D. Diderot). Idee te spopularyzowali zwł. wpływowi twórcy nauki (P. d'Holbach, C. A. Helvétius) i literatury Oświecenia związani z *Wielką Encyklopedią Francuską* Diderota, Wolter (deizm zaczerpnięty od Anglików), J. J. Rousseau.

I. rozwinął się również w Anglii, gdzie stał się ważnym elementem kultury umysłowej. Łączył się z antyklerykalizmem i racjonalizmem w odniesieniu do interpretacji zjawisk religijnych. Najbardziej wpływowymi propagatorami I. byli: Hobbes, J. Selden, a przede wszystkim zwolennicy deizmu, narodzonego właśnie w Anglii (Lord Edward Herbert of Cherbury, J. Toland, A. Collins. Th. Woolston, H. Tindal), a w XVIII w. Th. Burnet. Do ich poglądów nawiązali później deiści amer. (B. Franklin, Th. Jefferson, Th. Paine).

Ważnym ośrodkiem myśli libertyńskiej była Holandia. Już w 1620 działała w Rijnsburgu grupa wolna od norm kościelnych. Oprócz rodzimych źródeł wyrosłych z XVI-wiecznych sekt kalwińskich dużą rolę odgrywali Francuzi, którzy schronili się tu po odwołaniu edyktu nantejskiego (1685) i wszczęciu prześladowań we Francji za panowania Ludwika XIV. Ok. 70 tys. protestantów opuściło wówczas Francję, wśród których dużą część stanowili libertyni. W drugiej poł. XVII w. patronem ruchu w Niderlandach stał się

Spinoza. Pod jego wpływem znajdowali się J. Bredenburg, A. Koerbagh, W. Deurhoff.

LIBERTYNIZM W POLSCE. Z krajów zachodniej Europy l. promieniował na wschód, zwł. na Polskę i Węgry. Chociaż nazwa „libertynizm” i idee libertyńskie znane były w Polsce od XVI w. (u M. Reja libertyn to ktoś, kto hołduje całkowitej wolności w postępowaniu; l. wzmiankowany jest w pismach P. Skargi, J. A. Morsztyna, kalwinów pol.), to jednak w pełni zjawisko to pojawiło się w kulturze pol. dopiero w epoce Oświecenia. Na oznaczenie libertyna używano różnych określeń, zwykle pejoratywnych: wolniś, niedowiarek, modnowiarek, bezwiarnik, ateusz, wolnowierca, błędnik.

Zrazu na ruch libertyński w Polsce oddziaływała literatura przybywająca z zachodniej Europy (przez przeciwników zw. zarazą libertyńską); w latach 70. XVIII w. rozwinęła się twórczość rodzima oraz – co było zgodne z duchem epoki – obyczajowość i ideały libertyńskie w życiu indywidualnym i społecznym. Jednak ugruntowana historycznie siła chrześcijaństwa w Polsce nie dawała pola dla materialistycznego światopoglądu, niezależnej etyki, epikurejskiego stylu życia czy antyklerykalizmu w stopniu charakterystycznym dla krajów Zachodu. Zjawiska te nigdy nie stały się w Polsce powszechnie akceptowane, nie wytworzyła się atmosfera antychrześcijańska. Przyczyniły się raczej do przyspieszonej ewolucji doktryny chrześcijańskiej. Utwory jawnie libertyńskie były przez cenzurę ścigane. Jednak w literaturze, w obyczajowości dworskiej i wielkopańskiej oraz w rodzącej się inteligencji elementy libertyńskie są widoczne; ulegali im również autorzy w sutannach (A. Naruszewicz – wielbiciel rozumu, krytyk wstecznego duchowieństwa, przesądów, tłumacz Woltera; H. Kołłątaj; później S. Staszic). Wolnomyślny i skandalizujący charakter miały utwory S. Trembeckiego (autora znanego poematu *Sofijówka*, nawiązującego do poglądów Epikura, epikurejczyka i hedonisty zarówno w twórczości, jak i w życiu), T. Węgierskiego, J. Jasińskiego. Występują u nich wyraźne nuty deistyczne i materialistyczne, krytyka instytucji kościelnych jako ostoji feudalnego porządku, indywidualizm. Epikurejskie wzory życia i indywidualizm charakteryzują poezję pol. arystokracji (W. Mier, S. K. Potocki, S. Wodzicki), jak również XVIII-wieczny empiryzm czy materializm.

Nieobce pol. tradycji były ideały franc. l. erudycyjnego, propagującego studia porównawcze, tolerancję kulturową i religijną, podróże, kosmopolityzm,

a jednocześnie subtelny hedonizm i sceptycyzm. Wybitnym reprezentantem tego kierunku był J. Potocki (*Podróże; Pamiętnik znaleziony w Saragossie*). Popularne stały się dzieła nowo przełożone (Łukrecjusza, Holbacha, Helvétiusa). Po utracie przez Polskę niepodległości I. wyraźnie osłabł, tracąc charakter antykatolicki i antyreligijny.

Idee libertyńskie w Polsce weszły następnie w skład różnych ideologii (materializmu, niektórych postaci liberalizmu). I. „zdemokratyzował się” i stracił jednolity charakter. O ile w epoce przedrozbiorowej ideom I. hołdowały warstwy dworskie i oświecone, to w XIX w. również inne środowiska społeczne.

W okresie międzywojennym hasła I. pojawiły się u części pol. inteligencji (w publicystyce). Zwł. w środowisku skupionym wokół M. Grydzewskiego („Wiadomości Literackie”) czy T. Boya-Żeleńskiego, jak również w niektórych kręgach żydowskich. Hasła identyczne bądź pokrewne tradycji I. skupiały się wokół kilku zagadnień: w zakresie filozofii głoszono pełną autonomię rozumu ludzkiego; brak jakichkolwiek związków filozofii z religią, wiarą i teologią (negacja hasła *philosophia ancilla theologiae*); negacja tradycji scholastycznej i tomizmu; fideizm, gdyż rzeczywistość transcendentna jest całkowicie niedostępna naukowemu badaniu; scjentyzm, darwinizm, agnostycyzm bądź ateizm. W zakresie obyczajowości i nauk społeczno-prawnych nawiązywano do tezy I. o pozalogicznych źródłach moralności i etyki (etyka niezależna), do wolności jako najwyższej wartości realizowanej społecznie (stąd wolność w zakresie moralności i obyczajaju); domagano się legalizacji aborcji (T. Boy-Żeleński), laicyzacji szkoły; powołano nawet Ligę Reformy Obyczajów; w doktrynie społecznej sympatia dla socjalizmu, a nawet komunizmu (niekiedy podziw dla ZSRR jako kraju komunizmu). Zdecydowany antyklerykalizm (stąd sympatia do reformacji), choć nie tak agresywny jak w XVIII w. Idee libertyńskie nie stanowiły jednak dominującego czynnika w Polsce i ograniczały się do wąskiej, choć hałaśliwej grupy publicystów i pisarzy.

Po II wojnie światowej hasła I. poszły w dwóch kierunkach. Pierwszy związany był z ideologią komunistyczną i marksizmem oraz materializmem; idee I. traktowano tu dość wybiórczo (antyklerykalizm, śluby cywilne, rozwody), nie była to tradycja rodzima, więc też wymierała wraz upadaniem obcej władzy. Drugi kierunek był kontynuacją tradycji pol. i poniekąd

kontynuacją haseł przedwojennych (swoboda seksualna, świecka szkoła, pornografia, rozwody, dopuszczalność aborcji, abolicjonizm, mniejszości seksualne, niekiedy antyklerykalizm).

F. T. Perrens, *Les libertins en France au XVIIe siècle*, P 1896, NY 1973; J. B. Bury, *A History of Freedom of Thought*, Lo 1913; F. Lachèvre, *Le libertinage au XVIIe siècle*, I–XI, P 1901–1922; F. L. Wickelgren, *La Mothe le Vayer. Sa vie et son oeuvre*, P 1934; R. Pintard, *Le libertinage érudit dans la première moitié du XVIIe siècle*, P 1943, G 2000; G. Spini, *Ricerca dei libertini. La teoria dell'impostura delle religioni nel Seicento italiano*, R 1950, Fi 1983; A. Bayet, *Histoire de la libre-pensée*, P 1959, 1970³; J. S. Spink, *French Free-thought from Gassendi to Voltaire*, Lo 1960 (*L. francuski od Gassendiego do Voltaire'a*, Wwa 1974); K. Becker, *Die Geschichte des freien Denkens. Eine chronologische Darstellung in Tabellen*, St 1970; Ch. Hill, *Antichrist in Seventeenth-Century England*, Lo 1971; J. Tazbir, *Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku*, Wr 1971; *Il libertinismo in Europa*, Mi 1980; D. Bosco, *Metamorfosi del „libertinage”. La „ragione esigente” e le sue ragioni*, Mi 1981; *Theophrastus redivivus*, I–II, Fi 1981–1982; M. Voisin, *Vivre la laïcité. Essai de méthodologie de la philosophie et de la morale laïques*, Bru 1981, 1983²; D. Bosco, *Morale della politica e individualismo nel grand siècle*, Mi 1984; T. Gregory, *Etica e religione nella critica libertina*, Na 1986 (*Etyka i religia w krytyce libertyńskiej*, Wwa 1991); J. Snopek, *Objawienie i oświecenie. Z dziejów I. w Polsce*, Wr 1986; C. Reichler, *L'âge libertin*, P 1987; J. Bartyzel, *W gąszczu liberalizmów. Próba periodyzacji i klasyfikacji*, Lb 2004.

Krzysztof Wroczyński